

Упоредо са стварањем нових батаљона НОВЈ јачала је партијска и скојевска организација у Тимочкој крајини, растао њен политички утицај у народу. Акције батаљона и рад организације КПЈ на терену омогућили су да стално јача јединство фронта и позадине. Овоме је знатно допринио и повољан развој збивања на савезничким бојиштима у свету. Поготово војничке победе НОВЈ и политички успеси Народноослободилачког покрета у највећем делу земље у другој половини 1943. године, када је и АВНОЈ израстао у најшири орган власти народа¹).

Народ у Тимоку и Крајини, сељаци, радници, жене, омладина, грађани, иако извргнути све тежем терору, пре свега четника ДМ, поново је, као и 1941. године, све више учествовао у Народноослободилачком покрету. Само у заосталијим планинским крајевима и даље је теже допирала истина о партизанима. Борски рудник, својеврстан немачки концентрациони логор радника дотераних из целе земље на присилни рад, постаје једно од снажних упоришта КПЈ у Тимочкој крајини.

Политички рад и акције позадинаца у Крајини

У већини срезова округа организације КПЈ у другој половини 1943. године имале су видних резултата у политичком деловању.

1. Крајем лета 1943. ПК КПЈ је очекивао предлоге из Тимочке крајине за шест већника који би ушли у састав Антифашистичког већа народног ослобођења Србије.

У јулу 1943. код села Рогљева, у Крајини, одржан је саста-
нак свих теренских политичких радника из овог краја са чланови-
ма ОК КПЈ. Поред среских комитета Партије за срезове неготин-
ски и крајински, образовано је и Среско поверенство за поречки
срез са задатком да продире у срезове кључки и брзопаланачки.
У саставу Среског комитета за крајински и неготински срез били
су Војкан Јеремић (секретар), Момчило Ранковић, Станоје Гачић
и Власта Милошевић, Борислав Миленковић, Радомир Илић, Вера
Радосављевић, Боривоје Томић и Божидар Ђурић су ушли у са-
став појединих поверенстава КПЈ за делове неких срезова од За-
јечара ка Неготину. У саставу Среског поверенства за поречки
срез налазили су се Сретен Вучковић, Драгољуб Радојевић и Ро-
дољуб Стојановић. Промена у саставу ових партијских руковод-
става било је скоро из месеца у месец у току друге половине 1943.
године. У Неготину деловале су две партијске ћелије²).

Тежиште рада било је на онемогућавању непријатеља да
изведе богат у жетву.

Тако су за једну једину ноћ у јулу 1943. у Крајини униш-
тене вршалице у десет села. У акцији је учествовало око 30 чла-
нова месних десетина и теренских радника. После ове акције вла-
сници вршалица у неким селима сами су их онеспособљавали. Ме-
сне десетине (око 40 учесника) напале су августа месеца више же-
лезничких станица на прузи Зајечар — Неготин. Све се то дога-
ђало у време док је батаљон бораца боравио 80 километара јуж-
није, према Књажевцу.

Те оружане акције месних десетина биле су у Тимочкој
крајини карактеристичне и у време када су ојачани батаљони
НОВЈ увелико вршили веће нападе на непријатеља. Носиоци па
и непосредни учесници акција били су политички радници са те-
рена, „позадинци“, од којих су понеки највећи део рата морали
провести изван већих партизанских јединица, слабо наоружани,
стрпљиво обављајући свој одговорни задатак у условима великог
непријатељског терора. Њихова велика преданост, и погибије у
честим сукобима, остајали су понекад у сенци борбе већих војних
јединица³).

2. Чланови КПЈ у Неготину у другој половини 1943. године били су
Мића Гавриловић, Веселинка Глишовић, Марија Павловић, Ковиљка Ло-
пушина, Вера Марјановић, Чедомир Симић и др.

3. У једном од таквих сукоба (октобра 1943) код села Рготине ухва-
ћен је и убијен члан среског руководства за део зајечарског и борског сре-
за Боривоје Томић, а Борислав Миленковић, члан тог партијског руковод-
ства, том приликом тешко је ранио у грло команданта Тимочког четнич-
ког корпуса Љубу Јовановића.

О томе учесник у овом сукббу Миодраг Радуловић казује:

„Јесен је 1943. Идемо ми преко Копите. Ика је у средини, с једне стра-
не Борче, лево ја. Имали смо сви пиштоље за појасом. На обзорју видимо
да иде велика група људи, рачунамо да се то борски радници враћају са
шихте. Нисмо мислили да су то четници. У мраку се готово сударисмо. Ика
је мало истурен напред. Њему напипаше каниш и торбу ... Ми одскочисмо.
Борче је пуцао и побегао на другу страну. И ја сам испалио метак. Ика је
ухваћен (Ика — Боривоје Томић)“.

У септембру 1943. око 50 припадника месних десетина, махом омладинаца, запалили су исте ноћи општинске архиве у неколико крајинских села (у Буковчу, Кобишници, 6 километара од Неготина, и другим). У Крајини је у то време постојала мала територија од седам до осам села, на којој је непријатељ контролисао само уски појас око комуникација. На тој необичној територији уз тромеђу Југославије, Румуније и Бугарске, далеко од јединица НОВЈ, држани су јавни зборови (по 40 — 50 људи), народноослободилачки одбори имали су пуне руке посла и деловали готово јавно, а окупаторске општинске управе су паралисане. Шума Алија била је средиште те мале претежно слободне територије.

У јулу и августу 1943. народноослободилачки одбори основани су у селима, међу којима у Рајцу, Смедовцу, Кобишници, Прахову, Буковчу, Тамничу, Вељкову, Мокрању, Рогљеву, Метришу, Брестовцу и граду Неготину⁴). У току су биле припреме за образовање Среског народноослободилачког одбора.

Од већег значаја за политички рад у Крајини, као и у другим срезovima, била је и партијска „техника“. За рад на „техници“ обично су одвајани кадрови, а база је смештена у најсигурнији пункт. Она је прво била склоњена у Бруснику, а после у Рајцу, Рогљеву (издата су три броја „Омладинске мисли“) и најзад у Неготину, где су умножаване вести и издаване партизанске новине „Брковић — Црни“ за цео округ⁵). Насловне странице тих новина биле су са цртежом Хајдук Вељка на коњу Кушљи, и његовим речима: „Главу дајем, Крајину не дајем“.

Јача и организација Антифашистичког фронта жена у Крајини. У јулу 1943. оснива се Срески одред АФЖ-а.⁶)

Комунисти су и овде били пример пожртвовања. Када је непријатељ тих дана ухватио члана Среског комитета КПЈ Веру Радосављевић, пре стрељања ју је зверски мучио. Вера Радосављевић се врло храбро држала пред Немцима. Према извештају ОК КПЈ који је 21. септембра послат ПК-у Партије: „Пред непријатељем се држала херојски, држање другарице Наде је после држања друга Брковића најбоље у нашем крају . . . мрцварили су је, али су од ње добили само презирање . . . сељаци су свуда причали о томе“.

Из Крајине су у то време стално пристизали нови борци у батаљоне НОВЈ.

Партијски радници продирали су и у оне срезове округа где дуже није било партизана. Крајем јуна 1943. у Мајданпек долази члан новообразованог Среског поверенства КПЈ Драгољуб Радојевић, по задатку добијеном од Окружног комитета. Ту се

4. Чланови НОО у Неготину били су у ово време Коста Јовичић, Вукашин Алексић, Слободан Урошевић, Милош Касапић, Чедомир Симић.

5. На издавању партизанских новина „Брковић Црни“ радили су Војкан Јеремић, неготински професор Петрашин Никитовић и други. „Техника“ за крај око Мајданпека била је смештена у Дебелом Лугу.

6. У Среском одбору АФЖ-а у Неготину налазиле су се Вера Марјановић (секретар), Даница Луковић, Љубинка Зивгаревић и др.

прво повезује са Данилом Тодоровићем у Дебелом Лугу, а потом и са организацијом СКОЈ-а у Мајданпеку која је имала утицај на већи број омладине.⁷⁾ Најзад је остварена и веза између Зајечарског и Пожаревачког Окружног комитета КПЈ.⁸⁾ Негде у исто време успостављена је и директна веза члана КП из Дебелог Луга Данила Тодоровића са ПК КПЈ у Београду. И друга два члана Среског поверенства КПЈ за Пореч, Сретен Вучковић и Родољуб Стојановић, деловали су у јесен 1943. на терену око Доњег Милановца и Мајданпека, све до пролећа 1944. У току новембра 1943. секретар Среског комитета КПЈ за Крајину обишао је Кладово и одржао састанак са тамошњим активистима НОП-а, а пунктови сарадника народноослободилачког покрета деловали су и у Јабуковцу и Брзој Паланци⁹⁾.

У партизанском Тимоку

У јужном делу округа, око Зајечара, према Тимоку и Заглавку, у другој половини 1943. деловала су два среска руководства КПЈ. У Среском комитету (испочетка поверенству) за срезове тимочки и заглавски били су Вукашин Драгутиновић (секретар), Миодраг Николић, Наталија Васиљевић и Милорад Бисић. У саставу Среског комитета КПЈ за део зајечарског и бољевачки срез налазили су се Јанко Симеонових (секретар), Душан Ковачевић, Момчило Сибиновић, Милојко Ђорђевић, затим Драгољуб Радисављевић и Будимир Николић. У овај комитет, у коме је било више промена, ушли су касније и Душанка Пајкић, Миомир Цолић и Јеремија Милутиновић.

Важан задатак у току лета и јесени и овде је био онемогућити непријатељу да опљачка жетву. Сталне акције батаљона НОВЈ олакшавале су спровођење тог задатка. Партизанске десетине биле су носиоци свакодневних акција. Само у јулу месецу регистровано је око двадесет акција у Дебелици, Дреновцу, Булиновцу, Штипини, Лубници, Валевцу, Заграђу, Грлишту, Вратарници, Прлити, Трновцу, Орешцу. Свуда је готово у целини спречен извоз жита. Акције се настављају и у августу и септембру (Берчиновац, Врбица, Велики Извор, Лесковац, Грљан, Горње Зуниче, Жуковац, Доња Каменица, Црвење). Села око Зајечара била су у то време врло активна у помагању НОП-а. Месна оружана десетина у Рготини, на пример, практично је контролисала цело ово село, као и део терена око њега. Одатле су полазиле и партизанске везе за оближњи рудник бакра у Бору.

7. У организацији мајданпечког СКОЈ-а били су Јован Ђурић (секретар), Ранко Кривић, Веап Веаповић, Слободан Спорих, Александар Србуловић, Милан Бицановић, Драган Билав и др.

8. У звишком селу Церовици, делегат ОК КПЈ Зајечар Драгољуб Радојевић нашао се октобра 1943. са чланом ОК КПЈ Пожаревац Јованом Шербановићем и чланом КП Ратком Ђупићем.

9. Лазар Атанацковић, Никола Мистерђеловић и др. (Кладово); судија Андрија Лакић, службеник Танци Живковић и др. (Јабукован).

Комитети Партије били су и носиоци политичког рада, и иницијатори нових односа међу људима. Документи са неких састанака дају слику те брижљиве и одговорне активности комуниста. „Партијски састанак“ био је синоним мобилности, дисциплине и самопрегора за најбоље активисте. Све одлуке састанка убележаване су у мале нотесе, чуване по партизанским торбицама, најдрагоценијим реквизитима бораца, уз пушку, бомбу или револвер. Те ратне белешке остале су верна слика атмосфере из дана борби. Неке од њих најбоље су приказале ондашњу ситуацију, на пример око Књажевца. Партијско руководство је тамо узастопно и свестрано претресало стање на терену, а неки његови чланови пажљиво су бележили своје оцене.

Тако се у белешкама¹⁰⁾ од 24. јула 1943. између осталог, овако оцењује повољна политичка ситуација:

„Колико се запазило на терену заглавском, с леве стране Тимока, народу је дошло до гуше, његово је расположење на нашој страни . . . Дража још није сасвим раскринкан. Расположење је добро, али није каналисано — Пољска стража у КњажеЕцу, Гранична стража у Радичевцу, Алдинцу, Габровници и Шести Габру . . . Бугари у Ргошту, Подвису и Доњем Зуничу. Главно средиште Дражиних у Алдинцу. Од 20 села, у пола имамо ми људе на које можемо да се ослонимо . . .“.

На новом састанку овог партијског руководства од 5. августа 1943. анализирају се мере на сузбијању реакције на терену и о бризи за људе — симпатизере НОП-а. О томе је поред осталог, забележено:

„Шест одреда љотићеваца претрес су вршили на разне начине . . . Наћи склоништа за материјал . . . У случају хапшења пресећи конач . . . Припремити дупле везе . . . Не оставити наше људе на милост и немилост непријатељу . . .“.

Поводом анализе рада и нових задатака из плана унето је више оцена о успешној акцији чувања жетве:

„Народ је у овом месецу увидео да су партизани једини нешто урадили за одбрану жетве . . . После конференција народ нас одлично прима . . . увиђа ко су дражиновци . . . Расположење одлично. Све што смо учинили по питању врше — сељаци су одлично примили . . . Растурати масован летак о Дражи . . . Пазити да се не наседне непријатељу по питању братоубилачког рата . . .“.

У расправљању о СКОЈ-у у овом записнику се констатује:
„ . . . 1 У перспективи је стварање Среског комитета СКОЈ-а. Формирана два актива СКОЈ-а и редовно раде. Укупан број актива СКОЈ-а 8. Свега скојеваца 44. У перспективи стварање још осам актива СКОЈ-а. Има 150 омладинаца који читају материјал. Постоји Одбор народноослободилачког омладинског савеза у једном селу . . .“.

„ . . . Испитати где су одвучени младићи из појединих села . . . Које су форме пљачке жетве . . . О терору Дражиних бан-

ди у августу . . . О говору друга Тита на Првом заседању Антифашистичког већа . . . Користити чланке из „Гласа“, резолуцију АВНОЈ-а. Мобилисати људе за одред, палити вршалице, рушити пругу, сећи бандере, убијати слуге окупатора, растурати општине и архиве, одузимати реквирирано жито, кромпир и пасуљ”.

На састанку Среског руководства КПЈ од 20. октобра 1943. детаљно се говори о народноослободилачким одборима, њиховом раду и одабирању одборника:

„Интересовати се за поштене људе, противнике фашизма . . . Прићи тим људима, разговарати о политичкој ситуацији, убедити их у потребу оснивања народноослободилачког одбора као нове, истинске, демократске власти, која ће заменити окупаторску власт. Данас народноослободилачки одбори имају, као организатори народноослободилачке борбе, тај задатак да помажу фронт и војску . . . Организовати сакупљање помоћи. Кроз сакупљање ове помоћи ми окупљамо око себе политичке људе и на тај начин их везујемо за народноослободилачку борбу”.

И записници Среског комитета КПЈ за бољевачки и јужни део Зајечарског среза такође својеврсно илуструју прилике из тадашњег рада КПЈ. Тако 22. јула 1943. секретар овог СК пише Окружном комитету КПЈ:

„. . . Мере које окупатор предузима, наше акције за одбрану жетве и само приближавање жетве, учинили су да је расположење сељака за борбу веће и боље него до сада. Они би били сигурни да се боре за одбрану жита и говоре да никојим мерама Немци неће успети да их као прошле године опљачкају. Сељаци позивају нас партизане да дођемо у села, па да и они пођу, па нека пукне куд пукне. Економски проблеми који највише погађају народ јесу нестацица сваке хране . . . одузета скоро сва вуна и стално одлажење за Бор са целог нашег терена и то по 10 — 15 људи из села . . .”.

У извештају овог СК КПЈ за Окружни комитет од 3. августа 1943. износи се план рада за август месец који карактерише активност једног од партијских руководстава у Тимочкој крајини у то време:

„Ситуација на терену: Места где су прикупљене вршалице, могућност њиховог паљења, са којим се снагама чувају вршалице, испитати где су одвучене алатке из појединих села, тобоже за Бор; испитати убрзану мобилизацију „За Бор”, или је то против наших снага у Србији; форме пљачке жетве пошто нема вршалица; број рудника, капацитет, број радника; обезбеђење рудника; транспорти, куда иду, шта преносе и где; терор Дражиних банди за месец август.

Организационо питање: Проверити храброст чланова, кандидата и преткандидата; проверити храброст руководиоца из поверенства и реона; искористити све за бројно јачање ПО; број чланова Партије — илегална имена „име број” и село у ком живи; карактеристике чланова и кандидата: храброст, пожртвованост, оданост, иницијатива, активност, организационе способности, теоретска изграђеност и политичка свест, старост, народност, од када је у Партији, занимање.

Политички рад: борбу за одбрану жетве искористити за широко повезивање и популарисање Партије у народу; конференције, раскринкавање окупатора и његових слугу; растурање материјала; проглас; чланке из „Гласа“; организациона резолуција УСаОЈ-а; изјава Врховног штаба и АВНОЈ-а; издати обавештења о акцијама одреда; издати обавештења о Дражином терору . . .

Војни рад: Мобилизација људи за одред; паљење вршалица; убијање шпијуна и слугу окупатора; рушење пруге; распуштање општинских управа и паљење архива; одузимање петоколонашког жита; пиљење жица и бандера; прикупљање оружја и муниције . . .

Техника: Издати материјал потребан за политички рад; „Основи лењинизма“, радио-вести; хартија . . .”.

КПЈ у Зајечарском партизанском одреду

Интензиван партијско-политички рад био је у то време свестрано организован и у Зајечарском партизанском одреду.

Све чете имале су основну партијску организацију — ћелију, батаљони своје партијске бирое, а одред — одредски партијски комитет. Основне организације одржавале су једанпут до двапут месечно партијске састанке, што је зависило и од војне ситуације. На састанцима партијских ћелија најчешће су разматрана питања као: политичко стање у чети, о другарству, држању у борби чланова КПЈ и осталих бораца, критика појаве недругарства или најмање појаве кукавичлука и малодушности, активност чланова КПЈ у одреду и у додиру са народом.

Редовно су одржавани партијски састанци пред сваку планирану акцију и борбу у циљу политичке припреме чланова КПЈ, СКОЈ-а и других бораца. На тим састанцима обично се говорило о значају предстојеће акције, потреби појачане будности, о примерном понашању чланова Партије. После сваке веће акције и борбе држани су поново састанци партијских ћелија на којима је разматрано држање комуниста, кандидата и бораца чете у току борбе. На овим састанцима износили су се ставови и оцене штаба батаљона, односно одреда, партијског бироа и комитета. Сваки дневни ред имао је тада готово обавезну и посебну тачку: „Критика и самокритика“. Ту су разматрани тежи прекршаји партијске дисциплине и друге негативне појаве.

У партијским ћелијама радило се на стицању идејно-теоријских знања, изучавала су се директивна писма партијских руководства, сви важнији чланци из „Пролетера“ и други материјали. Због честих борби и покрета овај рад није био систематичан, често се по више пута морало враћати на исте теме.

Одредски партијски комитет разматрао је повремено и политичку ситуацију на терену на коме се налазио одред и доносио важније одлуке од интереса по живот и делатност одреда.

Скојевска организација у одреду била је постављена слично партијској. Она се бавила политичким васпитањем својих чла-

нова и оних младих бораца који нису били чланови ове организације. СКОЈ је био носилац и организатор културног живота, покретач песме. Он се бавио и питањима моралног лика младих партизана, водио сталну бригу о борбеном елану, бринуо за живот младог човека — борца.

О таквом раду сведоче и неки партијски документи. Тако партијски секретар батаљона Драгоман Радојичић шаље 30. септембра 1943. извештај ОК-у, у коме стоји:

„Одржала је састанак штабска јединица са следећим дневним редом: 1. Извештај секретара — изношена ситуација на Источном фронту. 2. Организационо питање Партије — поднео је секретар извештај о бројном стању чланова Партије у овом батаљону и предлаже да се кандидују Богољуб, Радојко, Срећко, Вале и да се даје партијска веза другу Чеди. О новопредложеним кандидатима је дискутовано посебице о свакоме, па је сагласна штабска јединица да постану кандидати. Затим, постављено је питање искључења из Партије друга Аце. Из саслушања, којих је друг Аца до сада имао више, а такође и грешака које су се непрестано појављивале, штабска јединица се сложила да се искључи из Партије поменути друг. 3. Политички рад у одреду — одржан један час: партизански морал; други час није одржан услед недостатка времена и борбе. Задаци — Народноослободилачка борба и национално питање Југославије; жена у народноослободилачкој борби. 4. Војни рад — извештај: одржана су два војна часа; вођена је борба са Дражиним четницима код села Орешца. Губици непријатеља су: два мртва и око осам рањених заплењене су им две пушке са по 150 метака. Губици са наше стране су: у борби недовољном пажњом погинуо је друг Чика члан Партије; задаци — наоружање партизана; војничка конспирација и служба осматрања . . .”.

У извештају Окружном комитету од 9. октобра партијски руководилац Тимочког батаљона истиче:

„. . . У току ове недеље одржана су два политичка часа из следећих тема: Национално питање у Југославији у светлости народноослободилачке борбе, улога жене — борца у народноослободилачкој борби Одржана су два војна часа: 1. о партизанском наоружању; 2. нишањење и 1 час егзерцир”.

Партијски и скојевски рад, идејно-политичка активност, обезбеђивали су морално-политичко јединство бораца Зајечарског партизанског одреда.

Свест свих бораца била је на завидној висини. Отуда се и може објаснити што су ови људи тако добро подносили тешкоће и велике напоре, идући, слабо храњени и оскудно одевени, готово свакодневно из окршаја у окршај. Батаљон, доцније одред, није практично познавао појаве дезертерства или рђавог односа према народу. Готово сваки борац био је искусан војник и активан политички радник и агитатор. Била је права срамота ћутати у додиру са народом, сваки се старао и сматрао обавезним да што боље објасни циљеве ослободилачке борбе, да разобличава издајнике и окупатора.

Борски рудник

У развоју партијске организације у другој половини 1943. године карактеристична је била њена улога у Бору и околини. Борски рудник је 1943. године постао велики међународни логор за принудни рад. Први логори у Бору почели су да се граде још половином 1942. године. Да би најкраћим путем извозили бакар, Немци су у то време приступили изградњи пута и железничке пруге преко Црног врха према Петровцу и Пожаревцу. Све радове обављала је организација ТОГ помоћу дотераних радника који су масовно довођени са свих страна и смештани у логоре ограђене жицом. Почетком јесени 1942. на обавезан рад у Бору из Србије је упућено 11.000 радника"). Следеће године овде су дотерани и 7000 Јевреја из Мађарске и око 8000 италијанских заробљеника. Такође и неколико стотина Грка из предела грчке Тракије.

Услови живота и рада у логорима били су сурови.

Најгрубљи терор владао је у такозваном „Штраф-лагеру" и „Кацет-лагеру". У „Штраф-лагер" су затварани сви они који су бегали са рада или нису испуњавали норму. Висина казне кретала им се од једног месеца до две-три године. „Кацет" је био логор заробљених партизанских бораца и помагача народноослободилачког покрета. Овде је доведена већа група заробљених партизана из западне Србије, као и неколико стотина бораца из источне Босне. Остали логори били су растурени по пространој околини. Код гробља, на путу за Кривељ, налазио се логор „Берлин", на Сењаку — „Сименс", на тзв. Другом километру логор „Функе", у Новој колонији „Дрезден", а код Топионице, на прелазу за флотацију, логор „Брин". Од Бора, дуж трасе будуће пруге, логори су грађени на сваких пет до десет километара у правцу Црног врха и преко њега, ка Жагубици и Петровцу: „Инсбрук", „Вин", „Минхен", „Грац", „Брегенц", „Форалберг", „Бајерн", „Франкен", „Вестфален", „Тирол", „Линц", „Холштајн", „Хесен", „Виртемберг" и тако даље. У овим логорима од почетка 1943. године радило је и десетак хиљада омладинаца присилно доведених из Београда („Обавезна служба рада").

Тако је овај предео био начичкан казаматима пуним логораша¹²⁾.

Мањи број предратних стручних радника живео је и даље у својим становима. Немци без њих нису били у стању да производе бакар.

11. Почетком 1943. године немачки генерални опуномоћник за привреду у Србији, писмом од 29. јануара 1943. упућеном свим крајскомаанда, тражи за Бор 25.000 радника: „... На основу немачких мерила, узимајући у обзир све околности које су својствене за Србију, резерва радника која је још расположива за војнопривредне задатке, морала би да износи најмање 200.000 лица . . . Општа ситуација неизбежно захтева да се и српски народ постепено увршћује у радну дисциплину Европе која се бори . . . Стога молим да се безобзирном оштрином помогнете да се постигне њихов успех".

12. Видети прилог бр. 27.

Цео Борски рудиик био је широко опасан са око 30 јако утврђених бункера са покретном митраљеском куполом на врху, који су међусобно били повезани бодљикавом жицом. Ући или изаћи могло се само кроз три-четири уска добро контролисана пролаза.

У овој тешкој логорској средини деловала је у Бору јака партијска организација.

Опште политичко расположење било је овде веома наклонено народноослободилачком покрету. Батаљони НОВЈ кретали су се у другој половини 1943. године и у близини рудника, а борбе и успеси партизана по читавој Југославији стварали су нове услове да ојача рад партијске организације у Бору. Овај велики рударски центар је још 1941. године послао у Бољевачки партизански одред групу радника — бораца. Велика концентрација непријатељских снага у руднику и терор нису сада могли спречити шири замах покрета.

Половином 1943. године Окружни комитет КПЈ успео је, после више покушаја, да поново организује рад комуниста и сарадника НОП-а у Бору. Продрло се преко села Рготине, па из Крајине, из Тимока, као и слањем чланова КП из позадине одреда¹³). Знатно је помогао и ПК КПЈ за Србију преко Београда¹⁴). Том приликом (септембра 1943) ПК је писао ОК-у Зајечар: „Потребно је да што више људи извлачите из Бора и да их наоружавате . . .”.

Прво је, у пролеће 1943, повезана организација СКОЈ-а међу присилно доведеним омладинцима из Београда; убрзо и међу групом интернираца из околине Чачка, а у исто време и са домаћим радницима и најборбенијим омладинцима (после хапшења и стрељања скојеваца у јесен 1942. године). Активност се сада огледа првенствено у слању нових бораца у одред, затим у снабдевању одреда материјалом, саботажама и акцијама на борским радиштима. У току друге половине 1943. закључно са децембром, из Бора је у партизане послато око 50 људи. То су били већином свесни борци, махом комунисти, од којих

13. ОК КПЈ Зајечар обавештава 4. септембра ПК о успостављеним везама у Бору: „... Повезивање са људима у Бору било је са више страна тако да данас имамо неколико канала за рад. Сада мислимо читав рад да реорганизујемо (на тај начин) што би створили СК за Бор и околна села. Са стварањем СК-а почеће и стварање ПО и један озбиљнији рад пошто сада већ имамо људе на које можемо да се ослонимо, баш у вези с тим што су другови из СК-а сви илегалци и могу комотно да остану на том терену . . .”.

14. ПК КПЈ за Србију септембра 1943. шаље у Бор члана Партије Босанца (Слободан Босиљчић), о чему обавештава ОК КПЈ Зајечар:

.. . . Друга Босанца шаљемо у Бор са задатком да се повеже са вама и ради у Бору док буде могао да се одржи. Преко њега слаћемо људе за одред и држати везу за краће извештаје, док питање везе не уредимо на бољи начин. Потребно је да што више људи извлачите из Бора и да их наоружавате. На вашем терену треба да се формира бригада, која треба да буде покретљивија од одреда, добро наоружана, са већом дисциплином, а на терену да остану мањи одреди са задатком да јачају и врше мање акције. Са стварањем бригаде успешније би се борили и против четничких банди . . .”.

су неки брзо добијали и разне одговорне политичке или војне дужности у јединицама. Долазак и ових бораца из рудника омогућио је да Зајечарски партизански одред ојача свој састав. Истовремено, нова веза са одредом била је од огромног моралног и политичког значаја за раднике и логораше у руднику, који су у акцијама одреда имали свој главни ослонац за отпор према окупатору. Вести о успесима батаљона Народноослободилачке војске у Тимочкој крајини стизале су разним каналима у Бор, бодриле људе и јачале покрет.

И борбене акције у самом Бору шириле су се.

Октобра 1943. двојица илегалаца подметнули су пожар у великом белогардејском логору у Новој колонији. Изгорео је део касарни. Затим су исти диверзанти са „Четвртог километра“ ослободили групу од 15 заробљених црвеноармијаца, официра и бораца, и послали их преко села Рготине у одред. На радилиштима према Црном врху скојејци су онеспособили неколико компресора, у топионици бабра уништена је главна електрична инсталација на турбовентилатору, а у јами рудника радници — сарадници НОП-а зауставили су извоз руде из једног хоризонта. Бор је за Немце постајао несигуран терен, иако су дотле улагали много напора да у првом реду обезбеде околину рудника.

Носилац отпора и борбе била је организација КПЈ и СКОЈ-а.

Срески комитет КПЈ који је обухватао терен борског среза и северни део зајечарског среза (прво у саставу Радомир Илић, секретар, Борислав Миленковић и Боривоје Томић, а затим и Драгољуб Радисављевић као секретар, Миодраг Радуловић и Слободан Босиљчић), упутио је своја два члана на рад у Бор. Село Рготина било је седиште овог Среског комитета који је континуирано радио све до лета 1944. године.

Према извештају секретара овог Среског комитета посланом 20. децембра 1943. Окружном комитету КПЈ¹⁵), на овом терену је тада особито активна била организација СКОЈ-а (у Бору б актива са 22 члана, у селу Трнавцу 3 актива са 14 чланова и др.). Група Скојеваца деловала је и у Доњој Белој Реци. Град Зајечар обухватан је у ово време радом и овог Среског комитета, али и радом СК за зајечарско-бољевачки крај.

Најорганизованији је био партијско-скојејски рад у самом Бору. Октобра 1943. створена је у Бору поново партијска ћелија, после оне из 1941¹⁶). Пред крај 1943. у Бору је деловало већ око 20 чланова КПЈ и кандидата организованих у 4 партијске ћели-

15. У тексту овог извештаја СК КПЈ Бор (у коме се иначе дају разни подаци до којих је комитет до тада дошао) наводи се да је СК КПЈ „дискutowао и о образовању нове народне владе на ослобођеној територији и о ставу савезника према њој“. Реч је о Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу.

16. Чланови новоорганизоване ћелије КП у Бору у октобру 1943. били су Драган Миљковић, Живко Бибић, Срећко Обрадовић, Милисав Бабовић, Милован Тодоровић, Тихомир Ћутовић и Слободан Босиљчић (секретар).

је¹⁷). Такође и више чланова СКОЈ-а. Од борских староседелаца и радника образована су у јесен 1943. три народноослободилачка одбора (радници Илија Анђелковић, Сава Стевић, Роберт Хаудек, Франц Мачек и Веља Вељковић, трговац Божа Међедовић, учитељ Вукашин Радичевић, апотекар Миле Живковић и други).

Окружни комитет СКОЈ-а послао је крајем 1943. у Бор свог члана Бору Јевтића, да помогне рад међу омладином. Почетком зиме у Бору је читав месец дана илегално радио и секретар ОК СКОЈ-а Михајло Туртић. Он је за то време успео да повеже један број домаћих радника и створи привремено Месно руководство СКОЈ-а за Бор (секретар Станко Дамјановић).

Радници у Бору подржавали су ову нову активност Партије, и, упркос великом терору, нудили своје услуге, вршили саботаже, помагали одред. Електричарски радници Фрања Лугарић и Блашко Ђорђевић, на пример, примали су, и поред строге полицијске контроле и претње смртним казнама, у своју породицу, на ноћење, наоружане илегалце. Божа Међедовић обављао је опасне задатке партизанских веза према Црном врху (преко пункта шумских радника — Босанаца). Веља Вељковић, швајсер, окупљао је у Машинској радионици нове борце који су слати за партизански одред.

Упркос правој поплави фашистичког пропагандног материјала и новина, борски комунисти су у то време успевали да радницима и логорашима у Бору обезбеде листове и летке о народноослободилачкој борби.

Три стотине скојеваца

Омладина је чинила главну снагу партизанског одреда и месних десетина. Зато је и један од значајнијих политичких задатака сада био даљи рад на организовању снага СКОЈ-а у читавој Тимочној крајини. У закључцима Окружне конференције КПЈ из јуна 1943. у делу о СКОЈ-у, поред осталог је речено:

„Код нас СКОЈ мора бити чврста организација да може да одоли и ухвати се у коштац са непријатељем. Да би се СКОЈ учврстио, развијао и постао силни резервоар Партије, он мора да се осамостали и непрекидним и упорним радом да подиже и изгради свој тип борца. Такви борци морају предњачити у храбрости, дисциплини и културном знању, другарству, чврстини карактера и бескрајној оданости покрету. То су главне особине које морају да одликују чланове СКОЈ-а. . . СКОЈ мора ишчупати омладину из окупаторских канџи, мора спасти животе младих, њихову част и достојанство“.

17. Чланови КПЈ или кандидати крајем 1945. године у Бору били су: Анђелковић Илија, Бајагић Милош, Дамјановић Станко, Ивковић Никола, Јевтовић Милета, Лугарић Фрања, Максимовић Велимир, Марковић Милован, Матић Иван, Милићевић Радомир, Пауновић Добросав, Петковић Радмила, Раутовић Јован, Симоновић Драгољуб, Стевић Сава, Шумоња Љубица, Вељковић Веља, Виденовић Станко, Зечевић Гојко и др.

Стање скојевске организације до тог времена види се из извештаја ОК СКОЈ-а — ОК-у КПЈ од 1. јула 1943:

„Иако није било ОК СКОЈ-а који би радио на планском подизању скојевске организације, СКОЈ је у нашем округу био прилично масован. Постојали су активни по селима и местима. Среска руководства СКОЈ-а, која би чувала скојевску организацију од удара непријатеља, нису постојала, што је доводило до падања појединих руководилаца, а самим тим и до слабљења СКОЈ-а и умртвљивања појединих активних . . . У заглавском срезу постојало је среско, месно и средњошколско руководство СКОЈ-а. Поред овога било је активна и појединачне везе у извесним селима. У „Аћимовићевој потери“ разбијено је среско руководство. У провали од октобра 1942. године разбијено је месно руководство, које је доцније поново формирано, а у мартовској провали пало је месно и средњошколско руководство. Поред тога ухапшено је око 60 омладинаца од чега 45 ђака. Разбијањем руководства поједини активни остали су без везе, без материјала и тако се замрзли. У тимочком срезу постојало је среско руководство, активни и појединачне везе у целом срезу. У октобарској провали разбијено је среско руководство и није поново формирано. У мартовској провали ухапшено је око 80 омладинаца. После њиховог пуштања почело се поново са радом. У бољевачком срезу није постојао организован рад са омладином и почело се тек фебруара — марта 1943. године. У зајечарском срезу било је месно скојевско руководство и 10 активних. Месно руководство разбијено је партијском провалом, а због реакције поједини активни престали су да раде. У крајинском срезу радило је неколико активних, а иначе су постојале само појединачне везе. У неготинском срезу месно руководство и данас постоје. Постоје активни по школама и међу радничком омладином. И у неколико села имамо активне. У срезovima брзопаланачком, кључком и поречком постоје само појединачне везе са омладином . . .”.

Главни задатак ОК СКОЈ-а био је сада проширење и стварање скојевске организације и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Први задатак СКОЈ-а остао је и даље: мобилизацији младих људи у јединице Народноослободилачке војске, Али истовремено је спровођена и широка политичка акција против одласка омладине у „националну службу рада“, као и на обавезни рад у Бор. Важан је исто тако био и задатак онемогућавања четничке мобилизације млађих годишта по селима.

Да би ОК СКОЈ-а био оспособљен за нове крупне послове, требало је дотле прилично неискусне омладинске руководиоце, па и оне који су нешто више знали, упознати са начином рада међу омладином, о формама организације. ОК Партије организовао је стога десетодневни семинар на коме су чланови ОК СКОЈ-а, поред осталог материјала, прорађивали Резолуцију Првог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије и чланке Иве Лоле Рибара о раду омладине. После завршеног семинара, почетком јула 1943. сви чланови ОК СКОЈ-а пошли су на терен ради спровођења појединих утврђених планова и задатака.

Предан рад омладинаца и чланова СКОЈ-а у току читавог рата добио је сада још пунији садржај. Скојевци су имали своје руководство, лакше су повезиване скојевске групе, брже су стизала упутства за рад, отварале су се могућности за још већу афирмацију младих људи у народноослободилачкој борби.

У извештају секретара ОК КПЈ Миодрага Станимировића, упућеном 21. септембра 1943. ПК-у КПЈ за Србију каже се:

„По формирању ОК СКОЈ-а рад СКОЈ-а је кренуо напред. Осећа се још несрећеност рада због непостојања СК-а СКОЈ-а који би руководили радом по срезовима, већ је то падало на Партију. Код појединих другова није био разјашњен однос Партије и СКОЈ-а, управо однос појединих партијских руководиоца са ОК-а СКОЈ-а што смо сада и то отклонили. Ради што успешнијег рада скојевске организације ми смо одредили неколико чланова за рад по СКОЈ-у те ћемо у најкраће време да формирамо два среска комитета. Поред овога при сваком СК-а партије има 1 до 2 друга који раде по СКОЈ-у, тако да за кратко време и тамо створимо комитете. Стање скојевске организације је 200 чланова, а чита материјал тј. обухваћено је радом још око 400 омладинаца.”

У периоду ове нове активности СКОЈ-а нарочито су успешно радили скојевски активи у селима Крајине и Тимока, Кобишници, Рогљеву (овде је постојало и Месно руководство СКОЈ-а чији су чланови били Власта Милошевић, Јован Жикић, Веселин Милосављевић, Тихомир Ђаковић и Станоје Станојевић), Смедовцу, Метришу, Брестовцу, Прахову, Рајцу, Тамничу, Рготини, Великом Извору, Доњој Белој Реци, Вратарници, Грљану, Заграђу, Грлишту, Аврамици, Дебелици, Равни, Прлити, Жлну, Штрпцу, Селачкој, Берчиновцу, Витковцу, Дреновцу, Ргошту, Ивом Кориту, Орешцу и неким другим селима.

У политичкој активности ОК СКОЈ-а нарочита је пажња поклањана окупљању широких слојева антифашистички расположене омладине. У прогласу „Омладини Тимока и Крајине” (крајем 1943) ОК објашњава улогу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије. Проглас је служио као основица за даље окупљање омладине у борби против окупатора:

Лично ви познајете Боривоја Цолића, ученика из Заграђа, Боривоја Томића сељака из Рготине, кога су дражиновци заклали и онда обесили, Ђирковић Радомира из Књажевца који је херојски пао у борби код Заграђа, Стефанију Михајловић из Брзе Паланке која је храбро (живот) завршила код Сикола . . . Сви знате какви су то омладинци били. Знате их ви као најпоштенције, највредније и најбоље омладинце . . .

Ни убијања, ни хапшења, ни робовски рад, ни терор Дражених банди немају никаквог утицаја на разједињавање омладине, штавише утицали су да се сва родољубива и антифашистичка омладина широко повеже и уједини у један чврст савез — Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије . . . Помоћ погорелцима и партизанским породицама, склањање рањеника и пружање прве помоћи, скупљање прилога за Народноослободилачку војску у новцу и намирницама, објашњавати народу

политичку ситуацију, учити неписмене читању и писању, саботирати непријатеља на сваком кораку, дужности су сваког младог родољуба и антифашисте који још с пушком у руци није ступио у партизанске одреде . . .".

У другој половини 1943. године скојевска организација је уз помоћ Партије знатније ојачала. Створен је већи број актива: крајем 1943. било је већ укупно око 300 скојеваца. Учвршћени су комитети СКОЈ-а и дата је основа за даљи развој широке антифашистичке организације УСАОЈ-а. То је допринело даљим политичким успесима народноослободилачког покрета на истоку Србије, доласку нових бораца омладинаца у батаљоне НОВЈ, јачању месних оружаних десетина и отпору омладине против окупаторских мера у градовима, рудницима и школама.

У тој бескомпромисној борби с непријатељем у овом периоду пало је много чланова СКОЈ-а. Неки су хапшени, терани у логоре, убијани, а други су гинули као борци партизанских јединица. Међу њима су тада изгубили животе и три члана ОК СКОЈ-а (од укупно петоро).¹⁸⁾

18. Први је погинуо Боровоје Полић Јоца, свршени матурант зајечарске гимназије. Он је пао 10. јуна 1943. на месту званом Преводски поток, код Доње Беле Реке, у несрећном ноћном пушкарању са другом групом партизана. Јоца је био партизан из 1941. и члан Среског комитета КПЈ за зајечарски срез још 1942. године. Витомир Раденковић Јелен, један од најбољих ученика књажевачке гимназије, борац још из устаничких дана 1941, изненадно је 27. децембра 1943. код села Вратарнице упао у четничку заседу и борио се до „последње бомбе“. Када је видео да ће бити жив ухваћен, бомбу је активирао под собом, да не би пао у четничко ропство. Последња је пала Стојанка Радосављевић Наташа, ћак неготинске Учитељске школе. Опкољена са још једном партизанком у Књажевцу, где су повремено илегално деловале, у јутро 14. јануара 1944. док су жандарми проваљивали у кућу, Наташа је прво спалила сву архиву која је била код ње, а затим се заједно са својом другарицом Милицом Павловић убила из пиштоља. Имала је 19 година.